

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע י

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות יום כיפור ופרשת האזינו, תשס"ב
ע"ש הלנה ופאול שולמן מספר 412

זכר למצות הקהל אחר החורבן

שירת האזינו נאמרת במעמד כל הקהל, כפי שנכתב: "וידבר משה באזני כל קהל ישראל את דברי השירה הזאת עד תמם" (לא, ל). שירת זו היא סיום הליך של קבלת תורה מחודשת בערבות מואב, ערב הכניסה לארץ, ארבעים שנה לאחר שקיבלו ישראל את התורה בסיני. בין התוכחה שבפרשות 'כי תבא' – 'נצבים', לבין פרשת 'האזינו', נצטוונו בפרשת 'וילך' לקיים מעמד של קבלת תורה - מעמד הקהל, מדי שבע שנים, במוצאי השמיטה בחג הסוכות (לא, י-יג). מתן תורה בהר סיני נקרא 'יום הקהל' (דב' ט, י; י, ד; יח, טז), והמעמד שנערך מדי שבע שנים ונועד לשחזר את מעמד הר סיני, נקרא 'הקהל': "להכין לבם ולהקשיב אזנם לשמוע באימה ויראה וגילה ברעדה כיום שניתנה בו בסיני" (רמב"ם הל' חגיגה ג, ו).

במקרא לא מתואר קיום מעמד הקהל בסוכות במוצאי שמיטה. יש מעמדות דומים באופיים, אך הם לא התקיימו בתאריך המיועד. יש תיאורים על כינוס העם - אנשים נשים וטף, שבפניהם קראו פסוקים מהתורה, וחז"ל אף למדו ממעמדות אלו הלכות למצוות הקהל. כינוסים כאלה נערכו ע"י יהושע (יהו' ח, לה; כג-כד), שלמה (מל"א ח; דה"ב ו-ז), יאשיהו (מל"ב כג, א-ג; דה"ב לד, כט-לב), וכן עזרא ונחמיה (עז' י, א; נחמ' ח, ג).

יש התייחסות בחז"ל לקיום מעמד הקהל בתקופת בית ראשון, בימי רחבעם (ירושלמי ע"ז א, ה; סנהדרין קא, ע"ב), ובשלהי בית שני כשאגריפס המלך עמד בראש המעמד (סוטה ז, ח), וכן יש תיאור של מעמד נוסף שבו נכח ר' טרפון (ירושלמי מגילה א, י; ירושלמי הוריות ג, ב).

חורבן המקדש גרם לכך שמעמד הקהל לא קיים עוד. כשלא היה לעם-ישראל מסגרת לאומית בארץ, לא היה מקום לקיים את מעמד הקהל, וכך אכן היה לאורך כל שנות הגלות. חז"ל אף לא קבעו "זכר להקהל", כמו שקבעו בתחומים אחרים מצוות "זכר למקדש". אף על פי כן יתכן, שלאחר החורבן ובסמוך לו, התקיים מעמד שהוא מעין "זכר להקהל". בתוספתא סוטה (ליברמן) ז, ט – ישנו התיאור הבא:

מעשה בר' יוחנן בן ברוקה ור' לעזר חסמא שבאו מיבנה ללוד והקבילו פני ר' יהוש' בפקיעין. אמ' להם ר' יהושע: מה חידוש היה בבית המדרש היום? אמרו לו: תלמידך אנו ומימך אנו שותין. אמ' להם: אי אפשר שלא יהא חידוש בבית המדרש. שבת של מי היתה? אמרו לו: של ר' לעזר בן עזריה היתה. אמ' להם: היכן היתה הגדה? הקהל את האנשים והנשים והטף (דב' לא). אמ' להם: מה דרש בה? אמ' לו: ר' כך דרש בה. אם אנשים באו ללמוד, נשים באו לשמוע, טפילין למה הן באין? כדי ליתן שכר למביאייהן.

במסכת סופרים (י"ח, ח) נאמר שדרשה זו או דומה לה נאמרה "ביום שהושיבו את ר' אלעזר בן עזריה בישיבה, פתח ואמר, אתם נצבים היום כולכם, טפכם נשיכם. אנשים באים לשמוע,

נשים כדי לקבל שכר פסיעות, טף למה בא, כדי ליתן שכר למביאיהן". זוהי דרשה על פרשת נצבים, והיא נאמרה ביום מינויו.¹

הרקע ההיסטורי למובאות הללו הוא בעת שהנשיאות נחלקה בין רבן גמליאל ור' אלעזר בן עזריה, והייתה גם חלוקה ביניהם באשר לאמירת הדרשה "לדרוש רבן גמליאל תלתא שבת, ורבי אלעזר בן עזריה חדא שבתא. והיינו דאמר מר: שבת של מי היתה - של רבי אלעזר בן עזריה היתה" (ברכות כח, ע"א).

מנוסח השאלה: "שבת של מי היתה היום"? ומהמשך השאלה: "ובמה היתה הגדה היום"? (התוספת "היום" היא לפי הנוסח שבמדבר רבה יד, ד), או בנוסח אחר: "מה חידוש היה בבית המדרש היום"? (עפ"י חגיגה ג, ע"א) משמע גם שהיה זה בשבת. אם מדובר בשבת, כיצד עברו התלמידים מרחקים כאלה בשבת? הרי המרחק בין לוד ליבנה, או אף לפקיעין,² הוא מעל המותר ללכת במסגרת תחום שבת? גם בשביל להקביל פני רבו, אין עוברים תחום שבת (עירובין לו, ע"ב).

גם באשר לדרשת ר' אלעזר בן עזריה, נראה שהיא מורכבת מכמה נושאים. הם מספרים לר' יהושע שר' אלעזר בן עזריה דרש בפרשת הקהל (פסוקים בפרשת וילך), וכן דרש בפסוקים בפרשת 'כי תבוא' ובספר קהלת (לחלק מהגרסאות, ר' יהושע הוא זה שדרש את הפסוקים בקהלת - כך על פי חגיגה ג, ע"א).

יש מקום להציע, שהאירוע מתרחש בחול המועד סוכות, ור' אלעזר בן עזריה עושה מעין מעמד הקהל.³ הכותרת היא פרשת הקהל - הפסוקים המלמדים על המצווה, אך הם אינם נקראים ע"י המלך. לאחר מכן דרש ר' אליעזר בן עזריה בפסוקים מתוך הפרשיות שהמלך היה קורא בפרשת 'כי תבוא' לפני התוכחה, שעניינם היות המצווה בעלת אופי לאומי - ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ. הדרשה האחרונה בקהלת, שכשמה כן היא - פסוקים שנאמרו בהקהל: "קהלת למה נקרא שמו קהלת? שהיו דבריו נאמרין בהקהל, על שם שאמר (מל"א ח) אז יקהל שלמה" (קהלת רבה פרשה א, א). ר' אלעזר בן עזריה מחזק בכך גם את מעמדה של מגילת קהלת, שההכרעה אודותיה שהיא מטמאת את הידיים, דהיינו שיש בה קדושה (ידים ג, ה), נעשתה לאחר ויכוח גדול, ביום מינויו. תוכן הדרשה במגילת קהלת הוא - אסיפה של לומדי תורה ללימוד וליבון דברי התורה. לימים אף נקבע והונהג בחלק מהקהילות לקרוא בכל שנה מגילת קהלת בסוכות.⁴ ר' אלעזר בן עזריה אף מסיים את דרשתו בספר קהלת בלימוד מהפסוק הפותח את ספר דברים: "ת"ל דברים, הדברים, אלה הדברים, כל הדברים נתנו מרועה אחד. אל אחד בראן, פרנס אחד נתנן, רבון כל המעשים ברוך הוא אמרו" (חגיגה ג, ע"א).⁵ הפסוק 'אלה הדברים' הוא הפותח את קריאת התורה של המלך בהקהל, ונראה שכך צריכה להיות הגרסה שם.

ר' אלעזר בן עזריה היה נשיא, והוא שעמד בראש המעמד. שאלת ר' יהושע: "שבת של מי היתה היום?" לא חייבת להתפרש כמובן זה, שאותו יום היה שבת - היום השביעי. שכן, השאלה: "מי שבת?" משמעותה מי היה שם, מי עמד בראש. ניתן לפרש גם, שהחלוקה ביניהם הייתה שבועית, והשאלה: "שבת של מי", היא כמובן של: שבוע של מי היה זה?⁶ יתכן שבאותו שבוע שבו ר' אלעזר בן עזריה היה צריך לדרוש, היה חול המועד סוכות, ולכן הוא עמד בראש המעמד שהוא זכר להקהל. יתכן שדברי ר' יהושע בסוף השיחה שבינו ובין ר' יוחנן בן ברוקא ור' אלעזר חסמא: "אין דור יתום, שר' אליעזר שרוי בתוכו" (תוס' סוטה ז, יא), אינם רק על חידושי התורה, אלא על עצם המעמד. במעמד כזה היה חיזוק למעמד הנשיאות, לאחר המשבר עם רבן גמליאל, וממילא לעם כולו, עם כל הקשיים הרוחניים והגשמיים שלאחר החורבן, ואולי גם

¹ מבנה דומה לתוספתא בסוטה מצינו במכילתא דרבי ישמעאל בא - מס' דפסחא פרשה טז, ד"ה לי הוא; גם שם הדרשה היא על פרשת נצבים, ודרשות נוספות אחרות.

² דיון בשאלה האם מדובר בפקיעין שבגליל או בפקיעין שביהודה, עיין תוספתא סוטה (ליברמן) עמ' 679.

³ אפשרות כזו הועלתה כבר בעבר. ראה בדברי הרב חיים צבי טויבש, ספר הקהל - אסופת מאמרים, כפר דרום: מכון התורה והארץ, תשס"א, עמ' 312; ושם בדברי הרב פרופ' שמואל קלמן מירסקי, עמ' 647; ד"ר שמואל זנוויל כהנא, בב"א כל ישראל, ירושלים: ספרית אלינר, תשנ"ה עמ' כה - כו; פרופ' שלמה נאה, "סדרי קריאת התורה בארץ ישראל: עיון מחודש", תרביץ, כרך סז, חוברת ב, (תשנ"ח), עמ' 184-186. תודתי לד"ר אהרן ארנד שהפנה אותי למאמר זה.

⁴ ר' אברהם הירחי בספרו המנהיג כתב על מנהג קריאת ספר קהלת בחג הסוכות: "ואני מצאתי טעם יפה, כי שלמה המלך ע"ה אמרו בהקהל בחג [כמפורש בקהלת-רבה פ' א], על כן יתכן לאומרו בחג".

⁵ הדרשה היא על דברים א, א ולא על שמות כ, א. עיין במאמרו של פרופ' שלמה נאה (לעיל, הע' 3), הערה 79.

⁶ ראה בדברי פרופ' י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים: מאגנס, תשי"ז, עמ' 427.

מכוונים דבריו על עצם קיום זכר למצוות הקהל ולמקדש, מספר שנים לאחר החורבן. "אין דור יתום" הוא ביטוי לכך שיש מנהיגות.⁷ מהמקבילות האחרות, שמהן עולה שר' אלעזר בן עזריה דרש דרשות דומות בזמנים אחרים ביום מינויו או בשבת אחרת, ניתן להבין, שר' אלעזר בן עזריה דרש לפתוח את שערי בית המדרש לכול, ועודד את הציבור - האנשים הנשים והטף, לחבור ללומדי התורה בצורות שונות. אמירת הדברים הללו במעמד שהוא מעין "זכר להקהל" בשעה שבאים להקביל את פניו, היה בה כדי לחזק את לימוד התורה בהמון, לאחר החורבן.⁸ לא ידוע לנו על ניסיונות נוספים במהלך הדורות, לקיים מעמד שהוא זכר להקהל. לפני למעלה ממאה שנה הציע האדר"ת - הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, רבה של פוניבז' שבליטא ואחר כך רבה של ירושלים, לקיים מעמד כזה. האדר"ת כתב בעילום שם קונטרס: "זכר למקדש",⁹ ובו קריאה לקיים מעמד זכר להקהל. בפועל לא נעשה על ידו דבר, גם במוצאי השמיטה תרס"ד בעת שהיה רבה של ירושלים, אך הוא הראשון שבדרשותיו ובכתביו עורר את הנושא הזה. המעמד הראשון שהיה בבחינת זכר להקהל, בעקבות קריאת האדר"ת, התקיים במוצאי השמיטה האחרונה שלפני קום מדינת ישראל, בסוכות תש"ו. יתכן שהוא נעשה מתוך תחושה שאכן עומד עם ישראל לקומם מחדש את מעמדו הלאומי בארץ. מאחורי יזמה זו, וגם מאחורי כינוסי זכר להקהל לאחר קום המדינה, עמד ר' שמואל זנויל כהנא = שז"ך, שלימים היה מנכ"ל משרד הדתות במדינת ישראל. מאז מתקיימים מעמדי "זכר להקהל" בכל מוצאי שמיטה, חלקם צנועים ומצומצמים, וחלקם ברוב עם ובפרסום רב.

הרב יהודה זולדן

המדרשה לבנות

⁷ ביטוי דומה אמר ר' עקיבא על ר' אליעזר בן עזריה בשעת מיתתו: "היה צועק ובוכה ואומר: אללי רבי עליך אללי עליך מרי שהנחת כל הדור יתום", אבות דרבי נתן נוסחא א פרק כה.
⁸ הרחיב על כך הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק, משך חכמה, דב' לא, ט (עמ' רצו מהדורת הר"י קופרמן).
⁸ יו"ל בעריכה מחודשת בספר הקהל (לעיל הע' 3) עמ' 495-546.

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע. הוא מופיע באינטרנט באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>. כדי להצטרף לרשימת המנויים בדואר האלקטרוני על דף פרשת השבוע, יש לפנות לכתובת: listserv@ym.biu.ac.il. אין לכתוב נושא למכתב. יש לכתוב שורה אחת בלבד, בגוף המכתב: sub parasha-l firstname lastname כאשר last-name - first-name הינם השם הפרטי ושם המשפחה של השולח.